

İSLAMİ BİR SOSYOLOJİNİN KAYNAK VE KABİLİYETİ

THE RESOURCES AND CAPABILITIES OF AN ISLAMIC SOCIOLOGY

Mustafa SAFA

Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi
İslami İlimler Fakültesi
Ağrı-Türkiye
msafa@agri.edu.tr

Atf gösterme: Safa, M. (2018). The Resources and Capabilities of an Islamic Sociology, *Universal Journal of Theology* 3 (3), 193-202.

Geliş Tarihi:
23 Eylül 2018
Değerlendirme Tarihi:
26 Eylül 2018
Kabul Tarihi:
5 Kasım 2018

© 2018 UJTE
E-ISSN: 2548-0952
Tüm hakları saklıdır.

Öz: Batı aydınlanması sonrası modern dönemde tabiat bilimlerinde ortaya çıkan ihtisaslaşma, aynı şekilde sosyal bilimlerde de kendini göstermiştir. Batı'da bir disiplin olarak ortaya çıkan ve oradan Müslüman toplumlara gelen sosyal bilimler, kendi sistem ve metotlarını da beraberlerinde getirmiştir. Dolayısıyla bu bilimlerle uğraşan Müslüman sosyal bilimciler, konulara Batılı sistemin kendine has görüş ve düşünce sistemiyle yaklaşmaya alışmışlardır. Bundan dolayı Batılı metot ve görüşlerin yerine İslam'ın kendine has görüş ve tasavvurunu yerleştirmek kolay bir iş değildir. İslam düşüncesine özgü bir din sosyolojisi oluşturulmasından bahsedildiğinde; Müslüman sosyologlar, Kur'an'daki dini/ahlaki esaslar ve İslami değer yargılarıyla sosyoloji yapmanın, bu bilimin değer yargısından uzak, normatif olmama özelliği ve objektiflik esaslarına aykırı olacağı düşüncesinden hareketle, bunun kabul edilemeyeceğini öne sürerler. Hâlbuki toplum düşüncesinin Kur'an ve sünnette temelleri olduğu gibi, Müslüman toplumların tarihi seyir içinde kurdukları medeniyetlerde de birçok toplumsal projeyi teoriden öte, pratik hayata aktardıkları ve ortaya çıkan problemleri de büyük bir maharetle çözmeyi başardıkları aşikârdır. 19. Yüzyıldan beri Batı'da yaşanan bilimsel gelişme ve ilerlemenin gerisinde kalan, yaşanan bilimsel gelişmeleri anlamaya çalışan Müslüman sosyal bilimcilerin, günümüzde yeniden kendilerine has bilimsel metot ve teknikleri oluşturabilecek kaynak ve birikime sahip olduklarının farkına varmaları gerekmektedir.

Anahtar Kelimeler: Sosyal Bilimler, Din Sosyolojisi, İslami Sosyoloji, Sosyo-Kültürel Hayat, Sosyal Görüş.

Abstract: The specialization in natural sciences in the modern era following the Western enlightenment is also manifested in social sciences. The social sciences that emerged as a discipline in the west made its way to Muslim societies along with its own systems and methodologies. Therefore, Muslim social scientists who work on these sciences, are accustomed to approach the issues with this unique system of thought and methodologies of the west. Consequently, it is not a trivial task to replace the Western methods and views with the Islamic views/concepts and Islamic way of thinking. When talking about the creation of a sociology of religion field specific to Islamic reasoning; Muslim sociologists will suggest that it would be unacceptable based on the assumption that doing sociology research founded upon the religious/moral principles of Qur'an and Islamic value judgement system, would be far from scientific value judgement system, lack normativity and be contrary to the objective nature of sociology. However, as the idea of society has roots in both Qur'an and Sunnah, Muslim societies have been able to put forth many social projects beyond theory into practice in the civilizations they have established throughout history and they have been able to solve any problems that arose from these social projects with great skill. It is imperative that Muslim social scientists, who are trying to grasp and catch up with the scientific development and progress in the west from the beginning of the nineteenth century, realize that they have the resources and the capabilities in present to create their own unique scientific methodologies and techniques.

Keywords: Social Sciences, Sociology of Religious, Islamic Sociology, Institutions, Socio-Cultural Life, Social Opinion.

1. Giriş

19. yüzyıl başında felsefeden ayrılarak müstakil bir bilim olmaya başlayan sosyoloji, Batı’da serpilip gelişirken içinden çıktığı toplumun inanç, düşünce ve sosyal görüşünden bağımsız değildir. Aydınlanma sonrası Batı’da ortaya çıkan sosyal bilimler İslam dünyasına oldukça yavaş ve geç girmekle birlikte, Batı düşünce sistem ve metotlarını da beraberinde getirmiştir. Batı’da eğitim görmüş ya da sosyoloji bilimini olduğu gibi kabullenmiş olan Müslüman sosyologlar, kendi toplumlarını incelerken de, adeta şartlanmışçasına alıştıkları bu Batılı metotları kullanmışlardır.

Batı’nın pozitivist bakış, kabul ve tavrı, 20. yüzyılda sosyolojinin bir alt dalı olan, özel sosyolojilerden kabul edilen din sosyolojisinde de aynı şekilde devam etmiştir. Hıristiyan kiliselerinde yaşanan dini tecrübeleri ve mezhepler arasındaki ihtilafları esas alan Batı din sosyolojisinin Hıristiyan olmayan toplumların dini tecrübelerini açıklamada yeterli olamayacağı açıktır. Kamil ve evrensel bir din olan İslam dininin, toplumun diğer kurumları gibi bir kurum kabul ve telakkisiyle ele alınıp incelenmesi ve değerlendirilmesi kaçınılmaz hatalara ve yanlış neticelere götürecektir.

Özellikle 20. yüzyılın ikinci yarısından sonra Batı’daki sosyolojik araştırmalar Hıristiyanlığın ve diğer dinlerin bir kurum olarak toplum üzerindeki derin ve geniş etkisini incelemeye yönelmiştir. Dinin teori ve pratik olarak toplumla değişik bağlantı ve ilişkilerinin derinlemesine incelenmesi çalışmalarıyla sosyolojinin özel bir alt disiplini olan din sosyolojisi bilim dalı ortaya çıkmıştır.

Bilimlerin ortaya çıkışında ve kuruluşunda, bilim kurucularının inanç ve telakkileri oldukça önemlidir. Kurucuların tanrı, kâinat, insan ve cemiyet hakkındaki görüş ve düşünceleri, oluşturulan sosyal bilimde esas teşkil edecektir. Hâlbuki Müslümanlar açısından, son vahyin müminlerine takdim ettiği Allah, kâinat, insan, dünya ve cemiyet telakkileri, Batılının algı ve düşüncesinden çok farklıdır. Dolayısıyla Batı düşüncesine mensup sosyologların ortaya koyduğu metot, yöntem ve tespitlerin kendi toplumlarını açıklamada yeterli olacağı kabul edilirken; Müslüman toplumların incelenmesi, tasviri ve açıklanması için yeterli olmayacağı aşikârdır.

2. Toplumbilim ya da Sosyoloji

Bilimin inşa dönemi diyebileceğimiz sosyolojinin müstakil bir bilim olarak ortaya çıktığı 19. yüzyılın ilk yarısında, Auguste Comte’un bu bilime verdiği Sosyoloji ismi kabul görmüş ve Batı’da kullanılmaya başlamıştır. Sosyoloji biliminin özellikle 20. yüzyıl başlarında İslam dünyasında kabul görmeye başladığı dönemde, bu bilime yerli bir isim bulma çaba ve gayretleri yaşanmıştır. Öz kültüre uygun bir isim verebilmek için sosyoloji bilimiyle ilgilenen bilim insanları uzun bir süre *İçtimâiyât*, ya da *Toplumbilim* olarak isimlendirmenin daha doğru olacağını düşünmüş ve bu isimleri kullanmayı tercih etmişlerdir. İki binli yıllara kadar devam eden bu tereddüdün günümüzde yaşanmadığını, artık Sosyoloji isminin tartışmasız kullanıldığını görüyoruz.

Günümüzde Türkçe bir kelime gibi kullanılan sosyoloji, kelime anlamı itibarı ile Latince kök “socius”, Yunanca ek “logos” kelimelerinden müteşekkil birleşik bir kelime olup, toplum bilimi anlamına gelmektedir (Taplamacıoğlu, 1968: 7). Diğer bir tanıma göre ise, Latince “socius” kelimesi arkadaş anlamına ve “ology” kelimesi de inceleme manasına gelmekte olup arkadaşlık sürecinin incelenmesi demektir (Er, 1990, C. III:486). Buna göre

sosyoloji kelimesi için, sosyal ilişkilerin temellerinin incelenmesi, ya da daha teknik olarak sosyal etkileşim sonucu kurulmuş sosyal ilişkilerin yapısının analiz edilmesi şeklinde tanımlanabilir.

Bu bilimin özelliği olan perspektif çeşitliliğini göz önünde bulundurarak, bu bilim hakkında bize temel ipuçları verecek diğer tanımlara bakabiliriz. Canlı ve cansız varlıklar üzerinde yapılan araştırmalarda uygulanan yolu takip ederek toplumu ve toplumsal olayları inceleyen bir bilim olarak toplumsal gerçekler ve onların bağlı oldukları kanunlar üzerinde durmasından hareketle; “Sosyoloji, zaman ve mekânda gözlenebilen insan toplumlarını vasıflayan, karşılaştıran ve yorumlayan bir bilimdir.” (Taplamacıoğlu, 1961: 9)

Sosyoloji, insanlardan oluşmuş gruplar, bu grupların iç şekilleri, örgütlenme tarzları ile örgütlenme biçimlerini koruyan veya değiştiren süreçler ve gruplar arasındaki ilişkilerle ilgilenmektedir. Sosyolojinin konusunun insan grupları, kurumsal yapı ve örgütlenmeler olduğu tezinden hareketle Sulhi Dönmezer şöyle bir tanım yapar: “Sosyoloji, sosyal grupları, kurumsal yapı ve örgütlenmeleri, kurum ve teşkilatı içinde inceleyen, sosyal örgütlenme ve kurumlar içindeki değişmelerin sebep ve sonuçlarını inceleyen özel bilimdir.” (Dönmezer, 1990: 4). M. Rami Ayas “Bir Gerçeklik Bilimi Olarak Sosyoloji ve Tahir Çağatay” isimli makalesinde birbirine benzer iki ayrı tanım yapar. Birinci tanımda sosyolojiyi bilim olarak şöyle tarif eder: “Sosyoloji, insan topluluklarını, insanlar arası faaliyet, alış-veriş ve bağlanışları, dolayısıyla çeşitli yapılaşma, yapısal değişme ve çözümleri, topluluk tabanından yükselen kültür (yaratış) görünüşleri alanını, kültürle toplum arasındaki etkileşimleri araştırıp inceleyen bir gerçeklik bilimidir.” (Ayas, 1992: 12). Makalenin ilerleyen sayfalarında daha açık bir tanım olabileceğine işaretler; “Sosyoloji, bireyler, bireylerle zümreler ve çeşitli zümreler arasındaki ilişkilerin ve böylece ortaya çıkan topluluk kurum ve kuruluşlarının çeşitlerini, onlardaki değişmeleri ve onlara dair bilgi ve tasavvurları inceleyip aydınlatmaya çalışan bir bilimdir” şeklinde bir tanım daha verir (Ayas, 1992: 36).

3. Sosyolojiden Din Sosyolojisine

Dinin toplumsal temel bir olgu olduğunu kabul eden Batılı sosyal bilimciler, din olgusunun Bergson’la (1859-1941) dikkate alındığını söylemekle beraber, ancak dini olgu üzerinde sosyolojik ciddi araştırmaların Weber’le (1864-1920) başladığını dile getirirler. Kapitalizmin doğuşu ile Protestanlığın ahlak anlayışı arasındaki ilişkileri ve Doğu dinlerini inceleyen Weber, bu açıdan din sosyolojisinin kurucularından sayılır. Aynı şekilde Durkheim da, ilkel toplumların dinleri üzerinde çalışmış, buradan elde ettiği verilerle bütün toplumlar için geçerli olacağını düşündüğü genellemeler çıkarmıştır. Daha sonraki sosyal bilimcilerin tek tanrılı dinlerin geleneksel olarak felsefe tarafından ele alındığı düşüncesinden hareketle ilkel dinler üzerinde çalışma yolunu tercih ettikleri bilinmektedir (Tolan, 1978: 166).

Daha sonra din sosyolojisinin dini duygunun niteliğini ve kökeninin açıklayıcı kurumlardan farklılaşması gerektiğini öne süren sosyologlar, çağdaş dinlerdeki dini davranışların objektif bir biçimde ele alınarak incelenebileceği düşüncesini benimsemişlerdir. Din üzerinde sosyolojik araştırma yapmak demek; dini inançları incelemekten ziyade, birey veya grupların dini nasıl algıladıklarını, bu algı ve inançları somut toplumsal gerçek içerisinde nasıl uyguladıklarını ve nasıl belirginleştirdiklerini araştırmak demek olduğu görüşü sosyologlarda hâkim olmuştur.

Sosyolojinin dini olgu ve pratikle ilgilenemeyeceği, dini olgu ve pratikle toplumsal unsurlar arasında belirleyici ilişkiler kurulamayacağı düşüncesi bugün artık terk edilmiştir. Dini olgunun kökeni ve dinin bireysel bilinçlerde oluşumu ile ilgili araştırmaları diğer sosyal bilimlere, özellikle felsefeye bırakan din sosyolojisi, bugün daha çok din ve dini pratiklerle ilgili diğer toplumsal etken ve kurumlar arasındaki karşılıklı ilişkileri incelemeye yönelmiş durumdadır (Tolan, 1978: 167-168).

4. Din Sosyolojisinin Konusu

Barlas Tolan, din sosyolojisinin dinin toplumdaki yeri ve dinin diğer kurum ve oluşumlara etkisi, sanayileşme ve kentleşme ile dini pratikler arasındaki ilişki, kurumsal dini otoritenin toplumsal gücü ve rolü, kültür ve uygarlıkların dini temelleri gibi hususları konu edindiğini söyler (Tolan, 1978: 169). Genel anlamıyla sosyolojik teori ve fikirlerin din alanına uygulanması olarak tanımlanan din sosyolojisi, dinlerin inanç sistemlerini, ibadet şekillerini, çeşitli dini kurumları ve diğer sosyal faaliyetleriyle bunların toplum hayatıyla ve toplum hayatının genel olarak dinle karşılıklı etkileşimlerini inceleyen bir sosyoloji dalı olarak kabul edilir.

Durkheim'in din sosyolojisi diyebileceğimiz çalışmaları ilkel dinlere yönelik iken; Weber'in öğrencileri Ernest Troeltsch, Joachim Wach, Gustav Mensching vasıtasıyla din sosyolojisi çalışmalarının günümüz dinlerine, Hıristiyanlığa hatta Katoliklik, Protestanlık gibi mezheplere yöneldiğini görüyoruz. Klasik sosyoloji dönemi dediğimiz 19. yüzyıl din sosyolojisi, dinin sosyal düzenin sürdürülmesi ve korunmasına ne gibi katkılarının olduğu; din ile modern (kapitalist) toplum arasındaki ilişkiler ve dinin sekülerleşmiş bir dünyadaki konumuyla ilgilenmiştir. 20. yüzyılda ise, din sosyolojisi araştırmaları daha çok kilise, mezhep gibi dini kurumların incelenmesine yönelmiştir (Er, 1990, C. I: 377).

5. İslam ve Sosyoloji

İslam, düşünce dünyasında ve sosyal hayatta köklü değişiklikler/inkılâplar gerçekleştirmiş âlemşümül bir dindir. Kıyamete kadar bizzat Allah'ın korumasında hükmü devam edecek olan muhkem bir kitaba sahiptir. Kur'an ve Hz. Peygamberin önderliğinde insanlığı tevhide dayalı bir düşünce ve uygulama altında toplamaya çalışmıştır. Vahdeti bozacak etnik, kültürel, rene dayalı çatışmaları reddetmiş, bunları ortadan kaldırarak, insanlığı tevhide dayalı bir nizam/sistem altında toplanmaya davet etmiştir. Kendisine tabi olanları parça parça küçük gruplar olarak yaşamaktan birliğe, çatışmadan uzlaşmaya, bireysellikten beraberliğe düşünce ve eylem olarak taşımış, değiştirmiş ve geliştirmiştir. Zümrelerin ortak olarak yaşattıkları değerleri mevcut halleriyle uygun ise kabul etmiş, uygun değilse değiştirmiş, eksik olanlarını da tamamlamıştır.

İslam'ın fert ve toplumu şekillendirme gücüne sahip olduğu müsellemler bir gerçektir. Diğer dinlerde olduğu gibi kendisi toplumsal yapıya göre bir muhteva kazanmamış, aksine kendine has bir fert ve toplum inşa etmiştir. Dolayısıyla aile, ekonomi, devlet gibi birçok kavram ve kurumlar üzerinde toplumun önceki haliyle karşılaştırılamayacak bir değişiklik meydana getirmiştir. Daha başlangıçta Mekke döneminde fert; Medine döneminde toplum üzerinde meydana getirdiği sonuçlar bunun açık göstergesidir. İslam, beşerin kendiliğinden bulamayacağı değerler hiyerarşisi getirmiş, bu hiyerarşi açısından önceki toplumda var olan kültür unsurlarından bazılarını reddetmiş, bazılarını düzelterek, onlara yeni fonksiyonlar kazandırmış, önceden var olmayan bir senteze ulaşmıştır. İslam'ın orijinalliyi

de zaten bilinmeyen kültür unsurları getirmesinde değil, tayin ettiği yörünge ve ulaştığı hedefte kendini göstermiştir.

İslam'ın fert ve toplum üzerindeki bu değiştirici ve sürükleyici fonksiyonel yapısı, sosyal problemlere getirdiği çözümler, bugün anladığımız ve telaffuz ettiğimiz manada bir toplumbilim ya da sosyoloji adı altında sistemleşmiş bir disiplin haline gelmemiştir. Ancak bugünkü modern sosyolojinin ya da din sosyolojisinin birçok ilke ve prensipleri diğer bilimlerde ifade edilmiştir. Bu ilkeler Müslüman toplumun oluşması, gelişmesi ve devam etmesinde önemli rol oynamıştır. İslam medeniyetinin canlı olduğu, dünyaya rehberlik ettiği dönemlerde meseleleri sosyolojik bir metotla ele alan İbn Haldun, bu yaklaşımlarıyla dikkat çekmiş, fakat parlak zekâsına rağmen kuramsal olarak sosyoloji diyebileceğimiz bir uygulamayı denememiştir. İbn Haldun'un bunu niçin yapmadığı, bunun İslam bilim tarihinde bir eksiklik olduğu düşünülebilir. Ancak o günün ilmi canlılığı içinde böyle özel bir bilim dalına ihtiyaç duyulmadığı düşünülürse, bu durum daha iyi anlaşılabilir.

5.1. Kur'an'da Sosyal Esaslar

Kur'an-ı Kerim ferdi konulardan ziyade toplumsal konu, olay ve olgulara dikkat çeker. Küfür-iman, savaş-barış, korku-emniyet, azap-refah, tuğyan-itaat gibi kavram ve bu kavramların işaret ettiği olaylarla insan cemiyetlerini ele alırken, aileden, cemaat ve gruplardan, millet ve ümmetten bahsetmektedir. Bir şahıstan bahsederken bile, o şahıs üzerinden aynı karakter mensubu grup ve toplulukları işaret eder. Bu açıdan Kur'an ayetlerinin pek çoğu Müslüman sosyoloğu yakından ilgilendirmektedir.

Kur'an hem inananlardan hem de inanmayanlardan bahsederken umumiyetle çoğul sığa (kip) ve formlar kullanır. Bu üslubu ile emredilen ve övülen, buna karşılık nehyedilen ve yerilen vasıf ve işlerin ferdi olmaktan ziyade içtimai olduğunu gösteren Kur'an, imanın da küfrün de münferit gayretlerden çok içtimai gayretlerle devam edebileceğini ima etmektedir. Bu özelliği ile Kur'an'da toplumun ve sosyal yapının önemi çok büyüktür.

Kur'an'ı bu açıdan araştırdığımızda, daha önce ferdi vasıflar olarak ele aldığımız birçok vasfın aynı zamanda içtimai vasıflar olduğunu görürüz. Bunun en güzel misali "kavm" kelimesidir. Bu kelime Kur'an'da birçok vasıflarla ve değişik durumlarda 382 defa geçmektedir. Diğer güzel bir misal ümmet kelimesidir. O da Kur'an'da 64 defa geçmektedir. İnsan kelimesi 64 defa geçerken, onun çoğulu olan "nas ve ünâs" (insanlık/insanlar, halk) kelimeleri 245 defa, hem de konumuz açısından önemli pozisyonlarda geçmektedir. Ayrıca fiillerin müfret ve cemi kullanışları arasında yapacağımız mukayese de bizi aynı neticeye götürecektir (Cebeci, 1987: 7).

Şeriati, Din Sosyolojisi açısından İslam literatürü ve Kur'an dikkatle incelendiğinde, Kur'an'da pek çok bilimsel tarih ve sosyoloji teorilerinin olduğunu; bunların tarih, sosyoloji ve beşeri bilimler açısından ele alınması gerektiğini söyler (Şeriati, 1980: 49). Nitekim Şeriati, bilgi ve birikimine dayanarak İran toplumu üzerinden yaptığı çözümlenelerde, İslam esaslarıyla modern dünyanın talepleri arasında sıkışmış olan Müslüman topluma yeni kavramsal önerilerde bulunmuştur. Özellikle onun "İslam Sosyolojisi Üzerine" ve "Hac" isimli eserleri dikkat çekicidir. Yine Suriyeli âlim Cevdet Said'in Kur'an-ı Kerim (Rad Suresi, 11. ayet) den hareketle "Bireysel ve Toplumsal Değişmenin Yasaları" isimli çalışması İslami Din Sosyolojisine kapı aralayan dikkat çekici çalışmalardandır (Subaşı, 2014: 62).

5.2. Sünnet ve Hukuktaki Sosyal Esaslar

İslam medeniyetinin parlak olduğu dönemlerde sosyolojik açıdan ele alınabilecek önemli konulardan birisi hadis alanında çalışan muhaddislerin sosyal görüşleri; bir diğeri de fıkıhçıların güncel ve geleceğe yönelik tespitleridir. Buhari, Tirmizi ve Müslim İslam'a hizmet amacıyla hadis toplamışlar ve bunları kendilerine has tedvin metotlarıyla bizzat Hz. Peygamberin yer aldığı tarihi olayları yargılamışlardır. İsnat zincirinde yer alan kişilerin karakterlerini, nübüvvet dönemindeki olayları ya da sözü aktaranların doğruluğunu sorgulamışlar ve ortaya koydukları bu yöntemleriyle temayüz etmişlerdir. Bu özellikleriyle hadisçilerin tarih yazımında takip edilecek derin, hassas ve ince bakış açısını ortaya koydukları söylenebilir. Emevi ve Abbasi saltanatları döneminde ortaya çıkan sosyolojik öneme haiz diğeri bir girişim de hukuk sosyolojisi olarak adlandırılabilir. Kur'an ve hadisleri derinlemesine inceleyen İmam Ebu Hanife, Malik, Şafi ve Hanbel gibi fakihler, İslam hukuk biliminin kurallarını oluşturmuş, zamanlarının reel durumlarında olduğu gibi, varsayımsal durumlarda da uygulanabilecek bir ilkeler bütünü ortaya koymuşlardır. Böylece Müslüman toplumu büyük tartışmalardan, çıkmazdan kurtararak, toplumun önüne dinamik hedefler koymuşlardır.

5.3. İslam Medeniyetinde Sosyolojik Esaslar

Tarihi seyir içinde İslam dünyası ve medeniyetinde din kaynaklı önemli sosyal ve siyasi birçok hadise meydana gelmiş ve ortaya çıkan problemler kendi dönemlerinde büyük bir maharetle çözümlenmiştir. Fakat bu olaylar belirli bir disiplin içinde sistematik olarak incelenmemiştir. Bu tecrübeler tefsir, hadis, fıkıh, İslam tarihi ve medeniyeti gibi bilim dallarında dağınık olarak mevcudiyetini korumuştur. Bu disiplinlerdeki sosyal fikirlerden ve uygulamalardan sosyoloji, özellikle de din sosyolojisinin bugün bile rahatlıkla faydalanabileceği söylenebilir.

İslam medeniyeti, sosyolojik çeşitlilik açısından zengin, metodolojik açıdan da oldukça derin felsefi, etnografik tarihsel bir bilgi birikimine sahiptir. Bu bilgi birikimine hız kazandıran üç ana kaynak vardır. Birinci kaynak, insanlık tarihini sistematik bir analizle ele alan Kur'an'dır. Kur'an ilahi mesaj ve peygamberler karşısında geçmiş toplumların durumlarını irdeleyerek bize toplumsal doğru ve yanlışları anlamamızda ana esaslar vermektedir. İkincisi, İslam medeniyeti antik Yunan'ın zengin, fakat laik mirasını, tündengelim-tümevarım metotlarıyla ve insanların örgütlenmesi konusundaki görüşleri ile beraber devralmıştır. Üçüncüsü; İslam imparatorluğunun Atlantik'ten Pasifik okyanusuna kadar geniş bir coğrafyaya yayılmasıyla bazı meraklı veya maceracı diyebileceğimiz seyyahların değişik Müslüman topluluklar ve Müslüman olmayan toplulukların yaşam biçimlerinin farklılığını gözleme imkânını bulmuş olmalarıdır.

5.4. Bilimsel İçtimai Esaslar

İslam medeniyetinde temayüz etmiş fikir ve bilim adamları sosyolojik birçok esaslar vazetmişlerdir. Bu alanda Farabi'nin eserleri ve fikirleri bazılarınca ütopyik, sosyoloji esaslarına aykırı gibi görülse de, bugün Müslüman sosyologlara birçok esaslar verecek öneme haizdir. İbn Miskeveyh ve İhvanü's-Safa'nın sosyal ve ahlaki tespitleri, Biruni ve Alusi'nin antropolojik çalışmaları, İslam düşüncesinin ilk sosyolojik akımları olarak bugün için de büyük bir önem ve değere haizdir.

Sosyolojiyi geniş olarak, insanların gözlemlenmesi yoluyla, gelenekleri, inanç ve ibadetleri, örgütlenme ve çözülme tipleri, hukukları, siyasetleri ve ekonomi hakkında

bilgilenmeyi amaç edinmiş bir araştırma-öğrenme alanı olarak tanımlayacak olursak, geçmiş İslam alimlerinin değer yargısından uzak, açık bir amaç gütmekten vermedikleri etnografik bilgiler oldukça önem arz etmektedir. İbn Batuta ve Biruni gibi ünlü alimler, yalnızca değişik Müslüman toplumlar hakkında değil, aynı zamanda Afrika, Hindistan ve Çin'in Müslüman olmayan toplumları hakkında da zengin etnografik bilgiler vermişlerdir. Bu bilgiler genellikle tabakalaşma, cinsiyet rolleri, ırklar arası ilişkiler, kölelik ve insanın gelişmesinde aklın rolü gibi konularda kayda değer teoriler geliştirmişlerdir. Yaklaşımları genellikle karşılaştırmalı, metodları katılımcı ve sonuçları serinkanlı ve tarafsız olmuştur. Her objektif araştırmanın temeli olması gereken bu bilimsel tarafsızlık, onlar için değer yargısından uzak "bilgi için bilgi" ifadesinin estetik tezahürü olmuştur.

Toplumbilimin babası olarak adlandırılmayı hak etmiş olan İbn Haldun, kuramsal sosyoloji diyebileceğimiz sosyolojisini uygulamaya geçirecek bilimsel bir disiplin olarak insanlığa mal edememiştir. Ancak İbn Haldun'un, kendisinden önceki selefleri gibi eserlerini İslam'a hizmet gayesinden öte, bir taraftan tarihi sadeleştirmek, diğer taraftan kendisinden sonraki etnograflara ham bilgiyi işleyecekleri çıkarımcı bir model sağlayan kuramsal bir çerçeve ortaya koymayı amaçladığını söyleyebiliriz.

6. İslami Bir Sosyolojinin İmkanı

Genel ve sistematik din sosyolojisi, bütün dinleri ve dini toplulukları içine alacak şekilde, sistematik olarak dinleri incelemekte ve karşılaştırma yapmaktadır. Buna karşılık belli bir dini cemaatin doğuşu, gelişmesi, hayatı, tabiatı ve ortaya çıkan sosyal karakterli dini olayların incelenmesi ve bunun metodolojik esaslarının araştırılmasını kendine konu edinen özel din sosyolojileri de mevcuttur. Bu açıdan İslam inanç ve gelenekleriyle dolu bir toplumda yaşayan Müslüman sosyal bilimcilerin de kendi toplumlarındaki cemaatleri, grupları ve bunların problemlerini incelemek, araştırmak ve çözümlenmek için özel bir sosyoloji oluşturma ihtiyacı ortaya çıkmaktadır.

Modern sosyoloji Batı değerleri içinde oluştuğu için, din konusunda hareket noktaları ya kendi muharref dinleri ya da ilkel kabile dinleri olmaktadır. Ayrıca din müessesesini sosyal yapının diğer kurumlarıyla aynı şartlarda bir kurum olarak ele alıp değerlendirmektedir. Bu Müslüman bir toplumun analizi için uygulandığında ortaya uygun olmayan, yanıltıcı, yanlış neticeler çıkması kaçınılmazdır. Her şeyden önce Müslüman bilim adamı ana ilkeler konusunda Kur'an'dan bigâne kalmaz. Kur'an'ın ana ilkelerine dayanarak insanı ve sosyal ilimlerin konusu olan insan davranışlarını yorumlar. Müslüman sosyal bilimcinin kendi toplumunu doğru tasvir edebilmesi, yabancı bir sosyoloğun Müslüman toplumu yorumlayabilmesi ancak Kur'an ve sahih sünneti iyi bilmesi ile mümkündür (Cebeci, 1987: 6).

Müslüman bir sosyoloğun insana ve topluma yaklaşımında, insan doğasıyla ilgili Kur'an'a uygun değer ve bakış açısını eksen edinmesi çok tabii bir durumdur. Bu bakış açısıyla evrenin, toplum ve insan doğasının farklı tespit edilmesi kaçınılmazdır. Bir Müslüman sosyoloğun Allah'ın vahyine ters, "ilmi gerçek" diye sunulan dogmaları kabul etmesi mümkün değildir. Çünkü Müslüman gerçeğe ulaşma hususunda tek başına kaldığında genellikle hataya düşen aklın ürünü dogmalara karşı daha sağlam bir temele yani vahiy temeline bağlanmıştır. Bu bir inanç meselesi olarak görülebilir, fakat en azından Müslümanların inançları da diğer teoriler kadar ilmidir. Müslüman şöyle düşünür: "Sosyal hadiseler karmaşık ve sınırsızdır. İnsanların güç ve takati ise sınırlıdır. Bu çeşit hadiseleri

müşahede, tespit, tavsif, sınıflandırma ve onlardaki sosyolojik kanunları ortaya çıkarmak da hayli zordur. Bu sahada pozitif ilimlerin bazı alanlarında olduğu gibi kesin sonuçlara ulaşmak mümkün değildir”. Çünkü hadiseler her cemiyette, her yerde ve her zaman aynı değildir. Hadiseleri bütün yönleriyle anlamak mümkün olmaz. Öyle ise bu hadiseler için geçmişte ve gelecekte geçerli olan kanunları bulmak istersek dayanağımız ne olmalıdır? Sınırlı ve değişken olan insan aklı mı, yoksa onları yaratan idare eden ve hakkıyla bilen Allah’ın vahyi mi? Tabi ki akliselimin tercihi, akli devre dışı bırakmamak kaydıyla “vahiy” olacaktır. Müslüman, insan aklının ürünü olan düşünceyi, insanın sınırlı oluşu ve kötü tesirler altında kalışından dolayı taşıması muhtemel hata, yanlış ve art niyetlerden temizledikten sonra ancak hakikatin bir parçası olarak kabul eder (Cebeci, 1987: 6).

İslam’ın bize sunduğu Allah, kâinat, insan, dünya ve cemiyet telakkilerini esas alan prensipler ele alınarak yeniden yerli bir din sosyolojisi kurulabildiğinde Müslümanların ihtiyacı olan değişik bir sosyoloji ortaya çıkacaktır. Çünkü Kur’an’da yüce Allah, yarattığı varlıklar üzerinde kendisinin koyduğu kanun (Sünnetullah) ve hikmetten bahsederek, aslında Müslümanların pek de farkında olmadıkları bir nevi sosyoloji biliminden haber veriyor. Bu da bizi, Sünnetullah’ı ve Hz. Peygamberin buna dayalı sünnetini çok iyi anlama ve kuramsal olan bu çıkarımları günümüzde bilimsel olarak uygulamaya teşvik eder.

İslam kültürünün iki temel kaynağı olan Kur’an ve sünnetten hareketle bir sosyoloji oluşturulup oluşturulamayacağı ile ilgili Yümnü Sezen’in şu tespitleri genel kabul açısından konuya ışık tutacak mahiyettedir: “İdeal İslam kültürünün ve ideal İslam toplumunun tasviri, bir sosyoloji olur mu? Mücerret haliyle olmaz. Fakat “olması gereken” ile “olan”ın; model ile tarihi olanın durumlarının tespitine ve sapmaların tahliline kapı açılırsa, böyle bir sosyoloji mümkün değil, gerekli olur. Hiçbir ideoloji, sosyolojik sahanın dışına terk edilemeyeceğine göre, İslam’ın ideolojiyi de çevreleyen çok geniş bir insani ve sosyal kadrosu bulunduğuna bakılarak, böyle bir sosyoloji yapılabilir. A. Comte sosyolojiyi anlatırken şöyle diyordu: “uzviyetlerle meşgul olan biyolojinin üstünde, müşterek ve objektif, manevi bir realite olmak üzere insanîyetle meşgul bir ilim bulunması lazım gelir ki bu ilim sosyolojidir”. Meseleye bu açıdan bakınca, insana her yönüyle bakan ve onu bütün insanlık içinde ele alan İslamiyet’in sosyolojisini yapmak lazım gelir.” (Sezen, 1994: 30).

“İslami Din Sosyolojisi için, nazari ve ameli bir ilim birikimi zaten mevcuttur. Biruni, İbn Batuta, İbn Haldun’dan tutun diğer İslam alimlerine, konuyla meşgul olmuş birçok Batılı alime kadar, sağından solundan peşine düşülmüştür. Ancak daha modern daha kendine has ve daha verimli çalışmalara muhtacız. Yapılacak şey, genel olarak dinin fert ve toplumla fonksiyonel münasebetine bakarken, İslami ilkeleri tespit etmek, Müslüman toplumları anlamak ve bu ikisi arasındaki durumu açıklamaktır.” (Sezen, 1994: 32).

Daha önce Kur’an ve sünnet kaynaklı bir sosyolojinin imkânına vurgu yaptığımızı zikrettiğimiz Ali Şeriati, Kur’an ve sünnet kaynaklı bir Din Sosyolojisinin ayet ve hadisleri ya da hayat tarzını çağdaş ilim vasıtasıyla çözümlenmek anlamına gelmediğini söyler. Kur’an ve sünnetten tarih, sosyoloji ve beşeri bilimlerle ilgili birçok yeni konu çıkarılabileceğine atıfta bulunur ve Kur’an’ın belirli kavramları üzerinden en yeni beşeri bilimler için pek çok yeni konunun çıkarılabileceğine işaret eder (1980: 49, 51).

Ali Şeriati, İslam'ın her şeyde, her işte tevhit akidesini esas alarak yola çıktığına vurgu yaparak, Tevhidin toplum işleyişinde de geçerli olduğunu, bunu anlamak ve açıklayabilmek için de devamlı Kur'an'a ve sünnete başvurmak zorunda olduğumuzu söyler (1980: 40-41). Şeriati, din, şariat, tarih ve tarih felsefesini tevhit açısından ele alıp incelediği gibi, Müslüman toplumda var olması gerektiğini düşündüğü sosyolojisini de tevhit açısından ele almıştır: "Tevhit ve şirk meselesi evrensel bir sosyoloji felsefesine, toplumun ahlaki yapısıyla, yasal ve geleneksel düzenine bağlanmaktadır." diyerek, İslami bir sosyolojiden önce, doğru bilgi edinebilmek ve bir temel oluşturabilmek için "Şirk Sosyolojisi" yapılması gerektiğine vurgu yapar (1980: 40-41).

Mısırlı araştırmacı Samiye Mustafa Haşşab, İslami bir sosyolojinin İslami toplum tarihine çok önem vermesi, İslam toplumunun emin adımlarla kaydettiği yükselme dönemlerini ve bu dönemlerdeki büyük olayları araştırma, inceleme ve analize tabi tutarak bilimsel delillendirme metoduyla ele alması gerektiğine dikkat çeker. İslami bir sosyolojinin, bir toplum inşasında İslam'ın getirmiş olduğu ana prensip ve temel umdeleri ortaya çıkarırken, aynı zamanda bir toplum inşasında İslam'ın ortaya koyduğu yöntem ve usulleri de açığa çıkaracağını söyler (Haşşab, 2010: 66).

Haşşab, İslami bir sosyolojiyi değer yargılarına bağlı kalmakla tenkit edenlere karşı şöyle der: "İslami bir sosyoloji deyince, diğer İslami ilimlerin uğraştığı, Kur'an ayetlerinin tefsirlerini ve geleneksel İslami araştırmaları anlamak yanlıştır. İslam sosyolojisi genel prensipleri belirleyen, temel problemlerin çözümünü ortaya koyan mukayese, tahlil, açıklama ve tanımlamaya dayanan beşeri bir bilim dalıdır. Aynı zamanda bu bilim dalı, araştırılan konuların yapısındaki gizli, kapalı sebepleri, nedensel ilişkileri ve bunların kanunlarını araştırmaktadır. Yani İslami bir sosyoloji var olanı araştıran, var olması gerekene karşı koymayan deneye dayalı (ampirik) bir bilimdir. Bunun için tecrübeye dayanan hükümleri ortaya koyarken, ahlaki değer ifade eden hükümler ortaya koymaya çalışmaz. Netice olarak İslami bir sosyoloji beşeri, deneysel bilimler çerçevesinde, normatif olmayan bilimler kapsamında değerlendirilmelidir." (Haşşab, 1981: 63).

Sonuç

İslam'ın fert ve toplum üzerinde değiştirici, sürükleyici fonksiyonel bir gücü vardır. İslam bütün bir insanlığa ve insan topluluklarının tamamına hitap etmesi özelliğiyle kapsayıcı bir dindir. Kur'an tebliğinin bu kapsayıcı özelliğinin nerelere kadar uzandığını, boyutlarını ve kuşatıcılığını araştırmak sosyolojinin ilgi alanına girer. İslam düşüncesinde ilmi, bilimsel bakış çok yeni bir şey değildir. İslam, ruhbanlık, efsane ve hurafelerle mücadele etmiş ve toplum düşüncesinde geniş ufuklar açarak yeni bakış açıları getirmiştir.

İslam, sadece bir din olarak değil, bir düşünsel üslup olarak yayılmıştır. Nitekim Kur'an-ı Kerim, kültürel değerlere sahip, toplumsal özellikler taşıyan insan kitlelerine ait sosyal kuralları içermektedir. Bu yüzden İslam, siyasi, iktisadi, içtimai ve kültürel esasları muhtevi bir din kabul edilmektedir. İslam düşüncesine şuurlu bir şekilde bakıldığında, İslam'ın düşüncüyü donukluktan ve fikri çelişkilerden kurtardığını, düşüncüyü kâinattaki bütün oluşum ve olguları araştıran bir değer olarak kabul ettiğini görürüz. Çünkü İslam, tezekkür, tedebbür, teakkul ve tefekkuhu, özellikle de hepsini içine alan kapsamlı düşünme diyebileceğimiz tefekkürü bilimsel bir eylem olarak insan olmanın, medeniyet kurmanın merkezine yerleştirmiştir.

İslam dünyasında özellikle 20. yüzyılın son çeyreğinde Müslüman toplumlarda yapılan din sosyolojisi çalışmalarında “İslam Sosyolojisi” başlığı altında bağımsız çalışmaların ortaya konulduğu görülmektedir. Bu konuda ortaya konulan eserlerde, Müslüman toplumların kendilerine has özelliklerine ve çok farklı bir sosyo-kültürel yapıya sahip olduklarına vurgu yapılmaktadır. Bu itibarla Müslüman toplumlarda din-toplum ilişkileri incelenirken, Batı toplum ve kültürü içinde oluşturulmuş genel Din Sosyolojisi metotlarının yeterli olamayacağı görüşü Müslüman sosyologlar arasında yaygınlık kazanmaya başlamıştır.

Modern dönemde sistemleşmiş olan Din Sosyolojisinin, İslam dünyasında fonksiyonel olarak doğru tespit ve neticelere ulaşması için kendi içinden anlayıcı yerli bir sosyolojiye dönüştürülebilmesinde ihtiyaç duyulacak temel ilke ve kaynaklar İslam medeniyet tarihine bakıldığında, Müslümanların ortaya koydukları ve geliştirdikleri bilimlerde var olduğu görülecektir. Başta Kur’an’ın topluma bakışı, insan ve toplumla ilgili olay ve olguları ele alışı, bunların doğasıyla ilgili açıklamalarda bulunup bir takım yasalar koyması, insan ilişkilerini ele alan sosyoloji bilimi açısından hazır bulunmuş sistematik esaslar olabilir. Çok farklı bir sosyo-kültürel yapıya sahip olan İslam, tarih boyunca ortaya çıkan birçok problem ve hadiseyi kendi döneminde büyük bir beceri ve maharetle çözmeyi, yeni ufuklar açmayı başarmıştır. Müslüman sosyal bilimciler, bugün de Kur’an, sünnet ve fıkıh mirasını günümüz şartlarında özgün, bilimsel metot ve yöntemlerle ortaya koyabilirlerse daha modern, daha kendine has bir bilimin ortaya çıkmasına katkı sağlayacaklardır.

KAYNAKÇA

- Ayas, M. R. (1992) Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi. Bir Gerçeklik Bilimi Olarak Sosyoloji ve Tahir Çağatay. C.XXXIII, s.12-36.
- Cebeci, L. (1987) İslami Araştırmalar Dergisi. Kur’an Sosyolojisi Üzerine Bir Deneme, S. 3, ss. 1-8.
- Dönmezer, S. (1990) Sosyoloji. İstanbul: Beta Basın Yayım.
- Er, İ. (1990) Din Sosyolojisi. Sosyal Bilimler Ansiklopedisi. (C.I, ss. 376-377). İstanbul: Risale Yayınları.
- Er, İ. (1990) Sosyoloji. Sosyal Bilimler Ansiklopedisi. (C. IV, ss. 485-487). İstanbul: Risale Yayınları.
- Haşşab, S. M. (1981) İlmü’l-İctimaü’l-İslamî. Kahire: Daru’l-Maarif.
- Haşşab, S. M. (2010) İslam Sosyolojisi Çev. Doç. Dr. Ali Coşkun, Nebile Özmen. İstanbul: Çamlıca Yayınları.
- Sezen, Y. (1994) İslam Sosyolojisine Giriş. İstanbul: Turan Kültür Vakfı Yayınları.
- Subaşı, N. (2014) Din Sosyolojisi, İstanbul: Değerler Eğitimi Merkezi Yayınları.
- Şeriati, A. (1980) İslam Sosyolojisi Üzerine, Çev. Kamil Can. İstanbul: Düşünce Yayınları.
- Taplamacıoğlu, M. (1961) Genel Sosyoloji, Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.
- Taplamacıoğlu, M. (1968) Din Sosyolojisi, Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.
- Tolan, B. (1978) Toplum Bilimlerine Giriş. Ankara: Kalite Matbaası.